

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ*

Υ Π Ο

Prof. Dr. ANTON KOLB

τ. Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Graz
(Μετάφρασις ἐκ τῆς Γερμανικῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ
Καθηγητοῦ κ. Εὐαγγέλου Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ)

1. Ἡ κατάσταση τῆς δυτικῆς κοινωνίας ἐξ ἐπόψεως ἱστορίας τοῦ πνεύματος.

«De revolutionibus orbium coelestium», περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων — αὐτὸς εἶναι ὁ τίτλος τοῦ κυρίου ἔργου τοῦ Κοπερνίκου, ὅπερ ἐξεδόθη τὸ 1543. Ὁ Κοπέρνικος ἐσπούδασεν εἰς διάφορα πανεπιστήμια ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ φιλοσοφίαν. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη ἐξεπορεύθη λοιπὸν ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς περιοχῆς, μετέβαλε σημαντικῶς τὸν κόσμον καὶ τὴν κοινωνίαν, ἀντικατέστησε τὸ γεωκεντρικὸν διὰ τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ κοσμοειδώλου, τὸ ὁποῖον ἤδη τὸν 3ον αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ εἶχεν ἀνακαλυφθῆ (ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὑπὸ Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου) ἐξ αἰτίας φιλοσοφικῶν στοχασμῶν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ἰδική μας γῆ ἐστερήθη τῆς κεντρικῆς θέσεως καὶ τοῦ κεντρικοῦ τῆς ρόλου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶχε δυσαρέστους ἐπιπτώσεις εἰς τὴν ἰδικήν μας ἐποχὴν.

Ἡ μνημονευθεῖσα «ἐπανάστασις» εἶχε κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσιν ἔτη μίαν προσωρινὴν πραγματοποίησιν εἰς τὰ διαστημικὰ ταξίδια τῆς παρουσίας ἐποχῆς. Τὰ διαστημικὰ αὐτὰ ταξίδια ἐπισημαίνουν καὶ ἐξαγγέλλουν ἓν ἀποκορύφωμα τῆς ἐπιστήμης, τῆς τεχνικῆς, τῆς προόδου, τῆς πίστεως εἰς τὸν λόγον καὶ εἰς τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου.

Πρὸ 10-15 ἐτῶν ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ, ἐν τῇ Μελλοντολογίᾳ, ἀκόμη καὶ ἐν τῇ Θεολογίᾳ καὶ ἐντὸς ἄλλων κλάδων ἐταύτιζον ἐν μέρει ἱστορίαν καὶ μέλλον. Ἐγίνοντο ὄνειροπολήσεις — ἀκόμη καὶ ἐντὸς βιβλίων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν — διὰ τὸν ἓνα κόσμον, διὰ τὸν ἀκαταμέριστον κόσμον, διὰ τὴν μίαν ἀνθρωπότητα, διὰ τὴν ἐρχομένην καὶ μελλοντικὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν ἐφάνη ὁ οὐρανὸς νὰ γίνεταί πραγματικότης ἐπὶ τῆς γῆς. Περὶ ἀξιολο-

* Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κατόπιν σχετικῆς προσκλήσεως αὐτῆς πρὸς τὸν διακεκριμένον Καθηγητὴν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ τότε Πρύτανιν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Graz κ. Anton Kolb.

γικής ἐλευθερίας καὶ περὶ ἀξιολογικῆς οὐδετερότητος τῆς ἐπιστήμης δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνεται χωρὶς ἐνδοιασμόν λόγος.

Πᾶσα Διαφώτισις, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ Νεοδιαφώτισις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, ζητεῖ καὶ βλέπει τὴν πρόοδον, τὴν οὐσίαν καὶ τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ μέλλον, εἰς τὸν λόγον, εἰς τὴν ἰσότητά, εἰς τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ πεποιθήσις, ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι κατ' οὐσίαν εἶναι ἴσοι, λογικοὶ καὶ ἀγαθοὶ, ὀδηγεῖ εἰς τὴν πίστιν περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς λογικῆς διδασχῆς, περὶ τῆς εὐμερείας τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Σωκράτης ὑπεστήριξε τὴν ἄποψιν, «ὅτι πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ ὑφίστανται ἐντὸς τῆς φρονήσεως». Ἡ Διαφώτισις ἐδίδασκεν, ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι ἀρετὴ καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι γνῶσις.

Πᾶσα νέα ἐποχὴ ἀποπειρᾶται νὰ χειραφετηθῇ ἐκ τῆς προηγουμένης διὰ τοῦ ὅτι ἐπιδιώκει νὰ ἀποκρυσταλλώσῃ τὸ νέον, τὸ ἄλλο, τὸ διαφοροτικόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου βλέπει ἀκριβῶς τὸ θετικόν, τὸ ἀνθρώπινον, τὸ ἀληθῶς προοδευτικόν.

Ἡ ἱστορία καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου ταλαντεύεται ὡς ἐκκρεμές μεταξὺ τῶν δύο πόλων: τοῦ «nihil novi sub sole» (οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον), δηλαδὴ τοῦ πόλου ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἐξισώνει θετικότητα, ἱστορικότητα καὶ παρελθόν, καὶ τοῦ «ecce nova facio omnia» («ἰδοὺ καινὰ ποιῶ πάντα», Ἀποκ. 21,5), δηλαδὴ τοῦ πόλου ἐκείνου, ὁ ὁποῖος μεταθέτει εἰς τὸ μέλλον πᾶν θετικόν, τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν ἐλπίδα, τὰ ὁποῖα ἀκριβῶς ταυτίζει πρὸς τὴν ἱστορίαν.

Ἡ Ἀναγέννησις παρουσιάζετο ὡς ἀντίθεσις πρὸς τὸν Μεσαίωνα, μέχρις ὅτου ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε πόσον πολὺ ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν δύο ἐποχῶν ἡ σύνθεσις καὶ τὸ κοινὸν στοιχεῖον. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει κατ' ἀρχὴν διὰ τὴν Διαφώτισιν ἔναντι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ. Ὁ Νεοθετικισμὸς ἐξ ἄλλου μὲ ριζοσπαστικὴν ἄρνησιν καὶ ἀπόκρουσιν τῶν μέχρι τοῦδε μὴ θετικιστικῶν φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων ἐπεδίωκεν ἀκόμη μίαν φορὰν νὰ διαμορφώσῃ καὶ θεμελιώσῃ κατὰ νέον τρόπον τὴν Φιλοσοφίαν. Ἡ ἀρχικὴ αὕτη ὕβρις ἔχει ἐν τῷ μεταξὺ ἀποδυναμωθῆ εἰς μεγάλην ἔκτασιν.

Πῶς ἐμφανίζεται ἡ νεωτάτη ἐξέλιξις; Ἡ ὑπερέξαρσις τοῦ μέλλοντος ἀνήκει εἰς τὸ παρελθόν. Ἡ ἰδεολογία τῆς Μελλοντολογίας ὑποχωρεῖ εἰς τὴν ἐξύμνησιν τοῦ παρελθόντος. Ὅπισω πρὸς τὴν ἱστορίαν ὡς ἤδη συντελεσθεῖσαν, ὀπίσω πρὸς τὸ παρελθόν, ὀπίσω πρὸς τὰς ἀξίας τοῦ κατὰ τὸ παρελθόν ἐπαληθευθέντος καὶ δοκιμασθέντος, ὀπίσω πρὸς τὴν παράδοσιν! Τὴν κατεύθυνσιν ταύτην φαίνεται νὰ ἔχη ἡ ἐν τῷ παρόντι πνευματικὴ πορεία.

Ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἱστορικοῦ νοήματος συντελεῖ εἰς τὸ ν' ἀναζητῶμεν καὶ εὐρίσκωμεν τὸ τέλειον ὄχι πλέον εἰς τὸ μέλλον, ἀλλὰ μᾶλλον εἰς ἐν δοξασμένον παρελθόν. Εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς συνίστατο ἡ ἀπάντησις τοῦ Ρωμαντισμοῦ πρὸς τὴν πρώτην μεγάλην ἐποχὴν τῆς Διαφωτίσεως· ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι καὶ τώρα ἡ ἀντίδρασις, τὸ ἰσοφάρισμα, ἡ ἀντίθεσις

έναντίον τῆς Νεοδιαφωτίσεως τῶν ἐτῶν 1950 ἕως 1970 εἰς τὸν αἰῶνά μας.

Εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὑπερέτρου ὀρθολογισμοῦ καὶ τῶν μονομερῶν τάσεων τῆς τελευταίας χρονικῆς περιόδου πρὸς διαφώτισιν καὶ πρὸς ἔκκοσμίκευσιν ἐμφανίζεται σήμερον νέα νοσταλγία διὰ τὸ Ἐπειρον, τὸ Ἀπόλυτον, ἀλλ' ὄχι πλέον κυρίως μὲ ἐπιμήκυνσιν τῶν διαστημικῶν ταξιδίων, τοῦ μέλλοντος, τῆς τεχνικῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς βιομηχανίας. Ὁ ἐνθουσιασμός διὰ τὰ διαστημικὰ ταξίδια —ὅπως δυνάμεθα ὅλοι νὰ διαπιστώσωμεν— ἔχει μετριασθῆ σημαντικῶς. Αἱ νοσταλγίαι καὶ ἐλπίδες διὰ τὴν λύσιν κοινωνικῶν, πανανθρωπίνων καὶ ἀκόμη ὑπαρξιακῶν προβλημάτων διὰ τῆς πορείας, διὰ τῆς φυγῆς εἰς τὸ Πᾶν ἀναμφιβόλως δὲν ἔχουν ἐκπληρωθῆ. Ἡ παντοδυναμία τοῦ ἀνθρώπου ἀπεδείχθη ὡς ἀδυναμία. Ἐρρίφθημεν καὶ παρεπέμφθημεν ὀπίσω εἰς τὸν πλανήτην τῆς γῆς, εἰς τὸν ἰδικόν μας κόσμον, εἰς τὴν ἰδικήν μας φύσιν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐντὸς τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως ἐξιχνιάσαμεν τὰς ρίζας τῆς κλήσεως, ἡ ὁποία πάλιν σήμερον ἀναβλαστάνει ἐκ νέου καὶ δεδικαιολογημένως: ὀπίσω εἰς τὴν φύσιν! Ὅπίσω πρὸς τὴν φύσιν μὲ τὴν διπλὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Πρὸς τὴν φύσιν ὡς περιβάλλον, ὡς ἐξωτερικὸν κόσμον, ὡς τὸν ζωτικὸν χῶρον τοῦ ἀνθρώπου (βλέπε τὸ σημερινὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν προστασίαν τοῦ περιβάλλοντος, διὰ τὴν προστασίαν τῆς φύσεως· τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας εἰς τὴν Αὐστρίαν ἐν σχέσει πρὸς τὸν σταθμὸν ἀτομικῆς ἐνεργείας ἐν Zwentendorf· βλέπε τὸ ἐρευνητικὸν πρόγραμμα τῆς UNESCO: «Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ βίόςφαιρα»). Ὅπίσω πρὸς τὴν φύσιν ὡς ἐσωτερικὸν κόσμον, ὡς οὐσίαν καὶ φύσιν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν φύσιν αὐτὴν τοῦ ἀνθρώπου βλέπει κανεὶς τώρα ὄχι πλέον πρωτίστως καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν λόγον, εἰς τὴν νόησιν, εἰς τὴν συνείδησιν, ὅπως συμβαίνει εἰς πᾶσαν Διαφώτισιν καὶ εἰς πάντα Ὁρθολογισμόν. Σήμερον συμπληρωματικῶς καὶ ἐν μέρει ἀναμένεται μᾶλλον βοήθεια καὶ λύτρωσις ἐκ τῆς φύσεως ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐντὸς: ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, ἐκ τοῦ ἀσυνειδήτου, ἐκ τοῦ μὴ προσιτοῦ εἰς τὸν λόγον, ἐκ τοῦ θυμικοῦ, ἐκ τοῦ συναισθήματος, ἐκ τοῦ θύλλου, ἐκ τῆς διηγῆσεως φανταστικῶν γεγονότων, ἐκ τοῦ (περιέχοντος ἀλήθειαν) «μύθου», ἐκ τοῦ θανάτου (ὁ ὁποῖος κατ' αἰφνιδιάζοντα τρόπον δὲν ἀπωθεῖται πλέον), ἐκ τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐρεύνης τοῦ ἐπέκεινα, ἐκ τῶν ἀποκρῦφων φαινομένων, ἐκ τῶν μυστηριωδῶν γεγονότων. Ἐκ τῆς φύσεως ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου: ὡς τοπέλου, ὡς χώρου ἀναψυχῆς, ὡς καταφυγίου, ὡς δεοντολογικῆς ιδέας τοῦ φυσικοῦ, τοῦ κανονικοῦ, τοῦ ὑγιοῦς.

Εἰς τὴν συνάφειαν αὐτὴν τυπικὸν δύναται νὰ εἶναι τὸ ἐξῆς παράδειγμα: τὸ ἀντιορθολογιστικὸν πνεῦμα τεκμηριοῦται ἐκτὸς τῶν ἄλλων εἰς τὸ ὅτι σήμερον ἔνστικτον, («ψυχῆ»), μάλιστα σχεδὸν διάνοια τοποθετοῦνται μακρὰν τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτὸς τοῦ ζῶου καὶ ὑπὸ τὸ ζῶον μέχρις ἐντὸς τῶν φυτῶν. Κοινωνικῶς, ἀνθρωπολογικῶς, ψυχολογικῶς ἔχει ἀρχίσει ἀκόμη διὰ μίαν φορὰν —ἔστω μετὰ δισταγμοῦ— ἡ στροφή πρὸς τὴν ἐνότητα μὲ τὸν κόσμον, μὲ

τὴν γῆν, μὲ τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ (πρὸβλ. τὴν ἐποχὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν θέσιν τοῦ J. C. Herder!).

Ὁ ἄνθρωπος αὐτοανекηρύχθη οἶονεὶ κύριος καὶ δημιουργὸς τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ κατέστη τοιουτοτρόπως — ὄχι κατὰ θεῖον, ἀλλὰ μᾶλλον κατὰ διαβολικὸν τρόπον— ἐκμεταλλευτὴς τῆς φύσεως καὶ τῶν συνανθρώπων. Πρόκειται περὶ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τοῦ κόσμου μᾶς ἀναγκάζει νὰ ὑποφέρωμεν σημαντικῶς. Εἰς αὐτὴν τὴν συνάφειαν θὰ ἤθελον νὰ παραπέμψω μόνον εἰς τὰς μαρτυρίας τοῦ «Club of Rome». Ὁ πρωταρχικῶς τυπικὸς καὶ πρωτοανθρώπινος πειρασμὸς, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται διὰ τῆς φράσεως «Καὶ ἔσεσθε ὡς Θεοὶ» (Γεν. 3,15), ὠδήγησε διὰ μίαν ἀκόμη φοράν εἰς τὴν ἐκδίωξιν ἐκ τοῦ «παραδείσου».

Ἡ θεοποίησης τοῦ ἐγὼ ὑπεχώρησε κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ κυρίου καὶ μεταγενεστεροῦ ρωμαντισμοῦ, ὑποχωρεῖ ἐν μέρει πάλιν σήμερον διὰ τῆς ἐντάξεως καὶ ὑποταγῆς τοῦ καθ' ἕκαστον ἀτόμου εἰς τὰς ἐμφύτους, ὑπερκειμένας, ὀργανικὰς ὀλότητες καὶ συνδέσεις τῆς φύσεως, τῆς ἱστορίας, τῆς Ὀρησκείας. Ἡ Ὀρησκεία ἢ ἀκριβέστερον ἢ Ἐκκλησία ἢ ἡ Θεολογία θὰ ἠδύνατο καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπωφεληθῇ τῶν σημερινῶν εὐνοϊκῶν εὐκαιριῶν καὶ δυνατοτήτων της. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἐκφύγη τοῦ ὀλικοῦ χαρακτῆρος τῆς συνδέσεως καὶ τῆς ὀλότητος. Ἡ νεότης ὑποτάσσεται π.χ. ἐκτὸς τῶν ἄλλων εἰς τὴν ὑπαγόρευσιν τῆς μόδας, τῶν τζήνς, τῆς ἐμφανίσεως τῆς κόμης καὶ τῆς γενειάδος, τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἐκφράσεων, τοῦ στυλ τῆς ζωῆς, τῆς μουσικῆς καὶ τῶν διαφόρων προτιμήσεων. Ἀλλὰ πέρα καὶ ἔξω πάντων τούτων ἡ νεότης αὕτη — καὶ ὄχι μόνον αὕτη— εὐρίσκειται πάντοτε εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς ὀλότητος καὶ τοῦ νοήματος.

2. Ἐπιστήμη καὶ κοινωνία.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πολὺ ἐκτεταμένον καὶ δύσκολον αὐτὸ πρόβλημα, πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν μόνον μερικὰ σημεῖα, χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ ἐγείρωμεν τὴν ἀξίωσιν ἔστω καὶ νὰ ὀνομάσωμεν ἀπλῶς πάντα τὰ προβλήματα. Τὸ πρόβλημα διὰ τὴν ἀξίαν τῆς θέσεως, τὸν ρόλον, τὴν λειτουργίαν τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ σημερινῇ κοινωνίᾳ ἀποδεικνύεται ὡς ἐπικαίρως σημαντικὸν καὶ ὡς ἐκρηκτικόν. Ἡ ἀλληλοεξάρτησις, ἡ συστοιχία καὶ μετατόπισις τῶν φάσεων μεταξύ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως συγκαταλέγεται εἰς τοὺς παρόντας καὶ φυσικῶς εἰς τοὺς μέλλοντας τομεῖς τῆς ἐρεῦνης. Τὸ νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν μελλοντικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Ἡ τεραστία ἀνάπτυξις τῶν ἐπιστημῶν δύναται πρὸς τὸ παρὸν μόνον ἐν μέρει νὰ ἀνταλλαγῇ εἰς κοινωνικὴν πληροφόρησιν.

Ἐν τούτοις ἡ ἐπιστήμη ἀσχεῖ ἤδη ἐπὶ τῆς κοινωνίας μίαν ἐπίδρασιν κατὰ πολὺ μεγαλύτεραν ἐκείνης, ἡ ὁποία συνήθως εἶναι γνωστὴ. Σιεφθῆτε

πάντα τὰ ἐπιστημονικά δεδομένα καὶ τὸν ἀντίτυπὸν τῶν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν, σκεφθῆτε ὅλα τὰ ἀκαδημαϊκὰ ἐπαγγέλματα καὶ πάντας τοὺς ἐπιστήμονας μακρὰν τῆς κοινωνίας. Πῶς θὰ ἐφαίνετο καὶ πῶς θὰ ἐπορεύετο ἡ κοινωνικὴ ζωὴ χωρὶς ἰατροὺς, ἱερεῖς, νομικοὺς, πανεπιστημιακῶς μορφωμένους οἰκονομολόγους, χωρὶς μηχανικοὺς, χωρὶς καθηγητὰς μέσης ἐκπαιδεύσεως;

Ἡ μοντέρνα τεχνοποιημένη κοινωνία δημιουργεῖ μίαν ὁλονὲν μεγαλυτέραν ἀνάγκην ἐπιστημονικῶς μορφωμένου εἰδικοῦ δυναμικοῦ· ἡ ἐπιστημονικοποίησις τοῦ βίου χρειάζεται εἰδικούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν μόνον ἐργάζονται καλὰ μὲ τὴν ἐκλεπτυσμένην τεχνολογίαν, ἀλλὰ καὶ προωθοῦν ταύτην ὁλονὲν καὶ περαιτέρω. «Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Πανεπιστημίου δὲν ἐξαντλεῖται εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ πρὸς ἐργασίαν δυναμικοῦ διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς τεχνικῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἡ ὁποία δὲν ἐπιδιώκει σκοπὸν τινα ἐν τῷ ὅλῳ, ἀλλὰ συνδέεται μόνον μὲ ἐπὶ μέρους σκοποὺς (K. Jaspers, Die Idee der Universität, σ. 37). Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι οἱ σκοποὶ τοῦ Πανεπιστημίου ὑπερβαίνουν τὰ περιορισμένα ταῦτα πλαίσια.

Ἡ ἰδέα καὶ ἀντίληψις τοῦ Humboldt περὶ τοῦ Πανεπιστημίου συνίσταται εἰς τὴν ἱστορικῶς ἀποκτηθεῖσαν διὰ δυσκόλου ἀγῶνος αὐτονομίαν, εἰς τὴν ἔρευναν καὶ θέλησιν πρὸς γνῶσιν χάριν αὐτῆς τῆς ἰδίας, εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐκ σκοπῶν γνῶσιν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνεξαρτήτως τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς, τῆς κοινωνίας, ἀνεξαρτήτως τῆς χρησιμότητος, τῆς δυνατότητος τῆς ἀξιοποιήσεως, τῆς κοινωνικῆς σημασίας τῆς ἐπιστήμης. «Κάτι, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ κατανοηθῆ ἔχει ἐκ τῆς κοινωνίας, οὔτε ἐκ τοῦ κράτους, ἀλλὰ μόνον ἐκ τῆς ἀρχικῆς θελήσεως πρὸς γνῶσιν, αὐτὸ εἶναι τὸ ὑπερεθνικόν, δυτικόν, προσιδιάζον εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, τὸ ὁποῖον ὑπηρετεῖται ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ» (Jaspers, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 12).

Τὸ πρόβλημα ἐν τῷ παρόντι δημιουργεῖ ὀξεῖαν συζήτησιν διὰ τὸ ἐὰν μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ Humboldt ἡ ἐπιστήμη προσφέρῃ ἀρίστα ὑπηρεσίας εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ τὸ κράτος, ἢ ἐὰν π.χ. τὸ κράτος πρέπει νὰ ἀναθέτῃ θέματα καὶ νὰ δίδῃ ἐντολὰς σχετιζομένας πρὸς τὴν κοινωνικὴν σημασίαν τοῦ Πανεπιστημίου. «Τὸ Πανεπιστήμιον ἔχει τὴν ὑπαρξίν του διὰ τοῦ κράτους εἰς τὸ ὁποῖον ὑπηρετεῖ. Ἄλλ' ἔνεκα τῆς ὑπερκρατικῆς καταγωγῆς τῆς ἰδέας του δὲν δύναται τὸ Πανεπιστήμιον νὰ τελειωθῆ ἐν τῇ προσφορᾷ ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ κράτος» (Jaspers, αὐτόθι, σ. 25). Ἐὰν τὸ κράτος εὐθυγραμμίζεται ἐθνικῶς, ἡ ἐπιστήμη ἐπιτελεῖται κατὰ τρόπον ὑπερεθνικόν, μάλιστα διεθνικόν. Διὰ τοῦτο κρύπτεται ἐν διαφοροποιημένον πρόβλημα καὶ ὁ κίνδυνος μιᾶς ἐσπευσμένης προσαρμογῆς καὶ ὑποτιμήσεως τῆς ἐπιστήμης εἰς κοινωνικὰ ἢ ἐθνικὰ προγράμματα ἐν τῷ πλαισίῳ ἐνὸς κράτους. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ὑπάρχει πολὺ περισσότερον ἐν τῷ πλαισίῳ ἐνὸς μικροῦ κράτους.

Ἐνώπιον τῆς ἀμέσου καὶ δυσκόλου συμβιώσεως μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ κοινωνίας, πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ, ὅτι ὁ κίνδυνος καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ποιότητος

εἰς τὸ Πανεπιστήμιον σημαίνουν συγχρόνως καὶ αὐτομάτως κίνδυνον καὶ ἀπώλειαν τῆς ποιότητος εἰς τὴν κοινωνίαν. Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην θὰ ἔπρεπε νὰ ἴδωμεν καὶ νὰ ἐξετάσωμεν ἐκ νέου τὸ ζήτημα τῆς ἀξιολογικῆς οὐδετερότητος τῆς ἐπιστήμης, ὡς καὶ γενικῶς τῆς συνειδήσεως τῆς εὐθύνης τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Τὸ Πανεπιστήμιον πρέπει νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν ἡγετικὸν ρόλον του ἐκ τοῦ Πνεύματος. «Τὸ δὲ Πνεῦμα ζωοποιεῖ» (Β' Κορ. 3,6). Τὸ Πανεπιστήμιον πρέπει νὰ εἶναι ὄχι πύργος ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, ἀλλὰ φάρος.

Μιὰ στενωτέρα σύνδεσις μεταξύ ἐπιστήμης καὶ κοινωνίας, μεταξύ θεωρίας καὶ πράξεως δύναται ὑπὸ προϋποθέσεις ὑποκειμένας εἰς ἔλεγχον νὰ προσφέρῃ ὑπηρεσίας καὶ πρὸς τὰ δύο μέρη. Ὁ αὐτοστοχασμὸς τῆς ἐπιστήμης θὰ πρέπει νὰ περιλάβῃ ἐν ἑαυτῷ πᾶν ὅ,τι στοχάζεται ἢ κοινωνία περὶ τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ ρόλος τῶν διανοουμένων ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ κερδίζει εἰς σημασίαν καὶ ἐνδιαφέρον δι' ὅλον ἐν εὐρύτερα στρώματα. Παρὰ τὴν κρίσιν νομιμότητος τῶν ἐπιστημῶν, τῶν πανεπιστημίων, τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν, ἀκριβῶς ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς νεοδιαφωτιστικὰς τάσεις τῶν ἐτῶν 1950-1960, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρητῆαι ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐπιστημῶν ὡς εὐρισκομένη εἰς ἄνοδον.

Πρέπει ἄρα γε ἡ αὐτονομία τῆς ἐπιστήμης νὰ κατανοηθῆι ὡς ἔχουσα τὴν ἐσχάτην δικαίωσίν της εἰς τὸν ἴδιον ἑαυτὸν της; «Τὰ Πανεπιστήμια εἶναι κεκλημένα νὰ ὑπηρετοῦν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ διδασκαλίαν καὶ δι' αὐτῶν νὰ συμβάλλωνται ἐπίσης ὑπευθύνως εἰς τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ὡς καὶ εἰς τὴν ὠφέλιμον περαιτέρω ἀνάπτυξιν αὐτῆς» (ἄρθρ. 1, παράγρ. 1 τοῦ αὐστριακοῦ νόμου περὶ τῆς ὀργανώσεως τῶν πανεπιστημίων). Οὕτως ὁ αὐτοσκοπὸς τῆς ἐπιστήμης τοῦλάχιστον ἐν μέρει καὶ δεδικαιολογημένως ἐντάσσεται καὶ ὑποτάσσεται εἰς ἕνα ἀνώτερον σκοπόν. Ἡ ἐπιστήμη πρέπει ἐπομένως νὰ ὑπηρετῆ εἰς τὸν Ἀνθρωπισμόν, εἰς τὴν πρόοδον. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀπομένει νὰ ἐρωτήσωμεν ποῖος ἐν σχέσει πρὸς αὐτὸ τὸ αἶτημα πρέπει νὰ κρίνῃ καὶ νὰ εἶναι ἀρμόδιος. Ἡ ἐσχάτη δικαίωσις τῆς ἐπιστήμης ἀναμφιβόλως δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ «ὅτι αὕτη εἶναι ἐπιδεκτικὴ ἐνεργοῦ ἐφαρμογῆς» (H. Gomperz), ὡς καθιστᾷ φανερόν ἢ παραπομπὴ εἰς τὴν ἀτομικὴν βόμβαν. Ἡ ἔννοια τῆς ἐνεργοῦ ἐφαρμογῆς συμπεριλαμβάνει βεβαίως τὴν λογικὴν καὶ ἀναγκαίαν σχέσιν πρὸς τὴν πράξιν, ἀλλὰ δὲν διαφοροποιεῖ μεταξύ θετικῆς καὶ ἀρνητικῆς ἐκδηλώσεως. Μολονότι τὸ νόημα, ὁ στόχος, ὁ σκοπὸς καὶ ἡ δικαίωσις τῆς ἐπιστήμης εὐρίσκονται μόνον εἰς τὴν θετικὴν της πλευράν, παρὰ ταῦτα ἕκαστος γνωρίζει, ὅτι τὰ γεγονότα δὲν φθάνουν εἰς τὸ ιδεῶδες, ὅτι τὸ ιδεῶδες καὶ τὸ πραγματικὸν δὲν ταυτίζονται ὅπωςδῆποτε.

Ἡ εὐθύνη τῆς ἐπιστήμης ἐναντι τῆς κοινωνίας, τῆς δημοσίας γνώμης, τῆς ἀνθρωπίνης προόδου αὐξάνεται. Ἡ ἔνταξις τῆς γνώσεως εἰς τὴν μόρφωσιν,

είς ένα ολοκληροῦντα (τὸν ἄνθρωπον) ἀνθρωπισμόν, εἰς ἓν ἀνθρώπινον μέλλον ἀπαιτεῖται συχνάκις ἢ μᾶλλον ἐπισημαίνεται μετὰ λύπης ὡς ἀπουσιάζουσα. Ἡ ἐκάστοτε σχέσις γνώσεως καὶ μορφώσεως, γνώσεως καὶ ἀνθρώπινου στοιχείου, γνώσεως καὶ δυνάμεως (τὸ τελευταῖον ἀπετέλει τὸ θέμα ἑνὸς συνεδρίου ἐν Alrach), γνώσεως καὶ ἀξίας θὰ ἀπῆτει λεπτομερῆ συζήτησιν, ἢ ὅποια δὲν δύναται νὰ διεξαχθῆ ἔδῳ. Ἡ γνώσις καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν πρέπει νὰ ἀποζευγνύονται ἐκ τῶν ἀξιολογικῶν ἰδεῶν, διότι ἄλλως εὐνοεῖται καὶ γίνεται ἰσχυρότερος ὁ κίνδυνος μιᾶς ψυχρᾶς, στείρας αὐτοματοποιήσεως, τεχνικοποιήσεως, ἀπολιθώσεως, ἑνὸς ὑπερμέτρου θετικισμοῦ, μιᾶς μὴ ἀνθρωπίνης ἀναπτύξεως. Τόσον ἡ καθαρὰ ταύτισις γνώσεως καὶ ἀξίας, ὅσον ἐπίσης ἡ καθαρὰ διαφοροποίησις των πρέπει νὰ διαγνωσθοῦν ὡς ἀκρότητες καὶ ἐπομένως νὰ ἀποκρουσθοῦν. Ἡ ἀξιολογικὴ ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης προεβλήθη συχνάκις ὡς αἴτημα, μόλις μετὰ δυσκολίας ἐνίστε ἐπετεύχθη, ἀλλ' οὐδόλως δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ἄνευ ἐνδοιασμοῦ ὡς ἰδεῶδες.

Εἰς τὴν συνάφειαν ταύτην ἄς γίνῃ ὑπόμνησις τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ προβλήματος τῆς δυνατότητος δεκασμοῦ καὶ ἐξαγορᾶς τῆς ἐπιστήμης, τῆς δράσεως τῶν ἐμπειρογνομόνων. Ἐνταῦθα πρόκειται ἐνίστε δυστυχῶς περὶ μιᾶς διεφθαρμένης γειτνιασεως ἐπιστήμης καὶ κοινωνίας. Διὰ πολλὰς δυστυχῶς ἐπιστημονικὰς γνωματεύσεις προχαράσσεται ἐκ μέρους τῶν καρπωτῶν, δηλαδὴ τῶν πολιτικῶν, ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ καὶ ὑποδεικνύεται ἡ κατεύθυνσις τῆς γνωματεύσεως.

Μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιστήμης γίνονται ἐν μέρει ἀπὸ ἐξωπανεπιστημιακῆς (μέσα ἐνημερώσεως, συναλλαγῆ, πολιτικῆ, διαφήμισις) καὶ ἐνίστε καὶ ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς πλευρᾶς ἀθέμιτοι διαπραγματεύσεις. Τετριμμένα σκέψεις καὶ ἔρευναι πωλοῦνται συχνὰ ὡς ἐπιστήμη· καὶ αὐτὸ ἐν κυριολεξίᾳ. Δωροδοκία τῆς ἐπιστήμης, πάθος δημοσιότητος καὶ ἐνίστε ἐπιχειρήσις («show») δὲν ἔχουν θέσιν εἰς τὸν οἶκον τῆς ἐπιστήμης καὶ πρέπει ἐν ἀνάγκῃ νὰ ἀπελευθωνται ἐξ αὐτοῦ. Δὲν χρειάζομεθα ἀνεμοδείκτας, οἱ ὅποιοι στρέφονται συμφῶνως πρὸς τὸν ἀνεμον, ἢ κεφαλὰς Ἰανοῦ, αἱ ὅποια συγχρόνως ἔχουν δύο πρόσωπα βλέποντα πρὸς δύο κατευθύνσεις, ἀλλὰ προσωπικότητας, χαρακτῆρας, ἓνα σταθερὸν πόλον ἐντὸς τῆς φυγῆς τῶν φαινομένων. Συνολικοὶ πανεπιστημιακοί, συνολικοὶ ἄνθρωποι, γενικῶς ὑπερτεταγμένοι σκοποὶ πρέπει νὰ ἀποκτήσουν πάλιν τὸ πρωτεῖον. Ὑπάρχει μία ἀύξανομένη εὐθύνη τῆς ἐπιστήμης, τοῦ Πανεπιστημίου διὰ τὴν κοινωνικὴν καὶ παγκόσμιον ἀνάπτυξιν.

Ἐν τῷ δεδομένῳ πλαίσίῳ θὰ ὑποδείξω μερικὰ πανεπιστημιακὰ θεμελιώδη ζητήματα συνδεόμενα μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ αὐστριακοῦ νόμου ὀργανώσεως τῆς ἐρεύνης. Ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς κοινωνικῆς σημασίας τῆς ἐρεύνης ἀπὸ ὑπουργικῆς, κρατικῆς, δηλ. πολιτικῆς, πλευρᾶς νὰ δίδονται εἰς Ἰνστιτοῦτα καὶ Ἰδρύματα ἐντολαὶ πρὸς ἔρευναν, αἱ ὅποια πολὺ ὀλίγον ἐξασφαλίζουν τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς, αἱ ὅποια ἔχουν κομ-

ματικοπολιτικὴν σημασίαν. Ὅταν διαφυλάσσονται ἡ ὑπεροχὴ καὶ τὸ προβάδισμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔναντι τῆς πολιτικῆς ἀποφάσεως, τότε ἀσφαλῶς εὐρίσκεται εἰς *modus vivendi et procedendi*. Μία ὠρισμένη συνάρτησις καὶ συγκέντρωσις τῶν δυνάμεων καὶ μέσων ἀποδεικνύεται ἀσφαλῶς πλήρης νοήματος. Ἐνισχυμένη συνεργασία μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρος ἐπιστημονικῶν ἰνστιτούτων καὶ ἀνωτάτων σχολῶν, μεταξὺ πανεπιστημιακῶν καὶ ἐξωπανεπιστημιακῶν, μεταξὺ ἐθνικῆς καὶ διεθνοῦς ἐρεῦνης πρέπει νὰ ἐπιδιωχθῇ ὡς ὑπόθεσις γενικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Περαιτέρω ὑπάρχει ἡ τάσις καὶ ὁ κίνδυνος νὰ μετατεθῇ ἐν μέρει ἡ ἔρευνα ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου εἰς ἐξωπανεπιστημιακὰ ἰδρύματα. Τὸ Πανεπιστήμιον πρέπει νὰ ἐκπληρώσῃ τρία κύρια καθήκοντα, δηλαδὴ ἔρευναν, διδασκαλίαν καὶ διοίκησιν, ἔνθα ἡ σειρὰ αὐτῆ τῶν καθηκόντων σημαίνει ἱεράρχησιν. Συμφώνως ὅμως πρὸς τὸ 4ον διάταγμα ἐφαρμογῆς τοῦ αὐστριακοῦ νόμου περὶ ὀργανώσεως τῶν Πανεπιστημίων, ἡ συμμετοχὴ εἰς συνεδρίας ἔχει τὸ πρωτεῖον ἔναντι τῶν ἄλλων ὑποχρεώσεων: ἐπομένως πρόκειται διὰ πλήρη ἀντιστροφὴν τῆς ἀξιολογήσεως καὶ διαστρέβλωσιν ὀρθῶν πανεπιστημιακῶν ἀξιών. Συμφώνως πρὸς αὐτὰ ἡ πράξις εἰς τὸ Πανεπιστήμιον φαίνεται προσωρισμένη δι' ὑπαλλήλους. Ἡ ἐπικράτησις τῆς γραφειοκρατίας (ἐν παγκόσμιον πρόβλημα) ἀφήνει ἴσως ἀκόμη χρόνον διὰ τὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' ὄχι διὰ τὴν ἔρευναν. Αἱ συνέπειαι —εἴτε τὸ θέλομεν εἴτε δὲν τὸ θέλομεν— εἶναι φανεραὶ καὶ δυσάρεστοι. Θὰ εἶχέ τις καὶ οὕτω θὰ ἐχρησιμοποίει μίαν ἐπὶ πλέον δικαιολογίαν διὰ νὰ ἀποσύρῃ ἐν μέρει τὴν ἔρευναν ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου. Ὅθεν ὑπάρχει δι' ἡμᾶς τὸ ἀμετάκλητον αἴτημα διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς διδασκαλίας, διὰ τὴν σύνδεσιν ἐρεῦνης καὶ διδασκαλίας. Τὸ μοντέρνο κράτος γνωρίζει περὶ τῆς ἀξίας τῆς ἐρεῦνης, τῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν κοινωνίαν καὶ θὰ ἤθελε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιρροήν του. Διότι ἡ γνῶσις εἶναι δύναμις, ἡ πολιτικὴ εἶναι δύναμις. Ποῖος θὰ ἐπιβάλῃ τὴν θέλησίν του;

3. Ἐπιστήμη καὶ ἀλήθεια.

Αἱ ἔννοιαι ἀλήθεια καὶ κιβδηλεία, *verum* καὶ *falsum*, ἐπαλήθευσις καὶ κατοχύρωσις τοῦ ψεύδους σχετίζονται ἀναγκαίως πρὸς ἀλλήλα. Δὲν δύναται τις νὰ γνωρίσῃ τί εἶναι ἐσφαλμένον, ἐὰν δὲν ἔχῃ ἤδη μίαν ἔννοιαν περὶ τῆς ἀληθείας, ἐὰν κανεὶς δὲν ἀπαιτῇ *ipso facto* ἀλήθειαν. Τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψευδὲς σχετίζονται πρὸς ἀλλήλα ὡς θέσις καὶ ἀντίθεσις, ὡς ὄρος καὶ κοιλάς, ὡς τὸ δεξιὰ καὶ τὸ ἀριστερὰ εὐρισκόμενον. Δὲν δύναται τις νὰ κατανοήσῃ τὴν μίαν πλευράν, τὴν μίαν ἔννοιαν ἄνευ τῆς ἄλλης. Διὰ νὰ δύναται τις νὰ νοθεύῃ, πρέπει νὰ γνωρίσῃ ἀκριβῶς τί εἶναι ψευδές, τί εἶναι πλάνη. Τὴν ἔννοιαν τῆς πλάνης δύναται τις νὰ διατυπώσῃ μόνον ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ὁ στόχος

τῆς νοθείας εὐρίσκεται ὄχι εἰς τὸ falsum, ἀλλ' εἰς τὸ verum. "Ὅταν γνωρίζω τί εἶναι ψευδές, τότε ἔχω μίαν γνώσιν, ἐν τεμάχιον γνώσεως, τοῦλάχιστον μίαν μερικὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἀσφαλῆς γνώσις διὰ κάτι ψευδές (ἐσφαλμένον) συνίσταται εἰς τὴν ἀξιόπιστον γνώσιν ἀληθοῦς πραγματικοῦ περιστατικοῦ.

Οὐδεμία ἀρχὴ ἐξετάσεως (βλέπε τὸν κριτικὸν ὀρθολογισμὸν ἐνὸς H. Albert καὶ H. Popper) δύναται ἐπομένως νὰ ἐπιτύχη ἄνευ μιᾶς ἀρχῆς θεμελιώσεως. Οὐδεμία ἀρνητικὴ μέθοδος —βλέπε τὴν κατοχύρωσιν τοῦ ψεύδους— δύναται νὰ παραιτηθῇ μιᾶς θετικῆς θεμελιώσεως. Δι' αὐτῶν διετύπωσα τὴν αἰτίαν διατι ὁ fallibilismus τοῦ κριτικοῦ ὀρθολογισμοῦ ποτὲ δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ἀντικαταστήσῃ ἐξ ὀλοκλήρου ἓνα infallibilismus. Μὲ μίαν διδασκαλίαν περὶ τοῦ σφάλεσθαι δὲν δυνάμεθα νὰ κλονίσωμεν ἢ νὰ ἀντικαταστήσωμεν τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ μὴ σφάλεσθαι. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἄρωμεν μίαν δογματικὴν, χωρὶς νὰ τὴν θεμελιώσωμεν. Αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἰσχύει τόσον θεωρητικῶς, ὅσον καὶ πρακτικῶς.

Οἱ H. Albert καὶ K. Popper διατυπώνουν τὴν ἄποψιν, ὅτι «μία προσέγγισις πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶναι δυνατὴ». Ἀλλὰ πῶς πρέπει καὶ θέλει τις νὰ ὑπεράσπισῃ μίαν τοιαύτην θέσιν, χωρὶς νὰ ἔχη μίαν ἔννοιαν τῆς ἀληθείας, χωρὶς τὴν κατανόησιν τοῦ θετικοῦ, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τοῦλάχιστον περίπου τὴν ὁδὸν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀληθείας; Ὁ Popper νομίζει: «Ἀσφαλῆς γνώσις εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀπηγορευμένη». Ἀλλ' ἐὰν τὸ περιεχόμενον ἢ ἡ μαρτυρία τῆς προτάσεως ταύτης θὰ ἦτο ἀληθές, τότε θὰ ἐπρόκειτο διὰ μίαν ἀσφαλῆ γνώσιν. Ἀλλὰ τότε ἀκριβῶς θὰ ἀπεδεικνύετο ἡ πρότασις ὡς ἐσφαλμένη. Τότε εἶναι τοῦλάχιστον βέβαιον, ὅτι ἡμεῖς ἔχομεν ἀβεβαιότητα. Ἐνώπιον τῶν προβλημάτων τούτων προτιμῶ νὰ δέχωμαι τὴν ἄποψιν τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ ὁποῖος ἐπίστευεν: «si enim fallor, sum» (ἐφ' ὅσον πλανῶμαι, τοῦλάχιστον εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπάρχω)· ἢ τοῦ Descartes, ὁ ὁποῖος προέβη εἰς τὴν διατύπωσιν «Gogito ergo sum» (=ὄ,τι δῆποτε καὶ ἂν σκέπτομαι, δὲν δύναμαι νὰ ἀμφιβάλω διὰ τὴν πραγματικότητα τῆς ὑπάρξεώς μου).

Αὐτὸ σημαίνει συγκεκριμένως καὶ μὲ λογικὴν συνέπειαν, ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ προχωρήσῃ ἄνευ ὀρισμένου βασικοῦ ἀποθέματος παραδεδεγμένων ἀληθειῶν.

Τολμῶ νὰ προβάλω τὸν ἰσχυρισμὸν ἢ μᾶλλον τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ἐν τῷ Θετικισμῷ, ἐν τῷ Μαρξισμῷ, ἐν τῷ Κριτικῷ Ὄρθολογισμῷ (ὁ τελευταῖος ἐπιτρέπει ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ ἰσχύῃ ἡ θετικὴ λειτουργία τῆς Μεταφυσικῆς διὰ τὴν Ἐπιστήμην) ὑποκρύπτονται ἀκόμη μεταφυσικαὶ δηλώσεις. A priori τοποθετήσεις καὶ a priori ἰσχυρισμοὶ ἐκδηλοῦνται ἔστω μὲ ὑπονοούμενα καὶ ἀσυνειδήτως. Δηλαδή αἱ μορφαὶ τοῦ absolutismus περιλαμβάνουν μεταφυσικὸν στοιχεῖον. Τὰ μεταφυσικὰ φαντάσματα ἢ μᾶλλον πνεύματα πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἐξηγῶνται πνευματικῶς, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ παραμερίζωνται ἐξ ὀλοκλήρου. Ἐκτὸς τούτου ἐν τῇ περιοχῇ τῶν ἀντικειμένων καὶ μὲ τὰς μεθόδους

τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀσφαλῶς ἐν τῇ Φυσικῇ, γενικῶς οὐδὲν ἀναφέρεται περὶ μεταφυσικοῦ. Ἡ ἀρχὴ τῆς ὀλοκληρώσεως (Komplementarität) ἔχει ἐνταῦθα τὰ ὅρια της.

Περιγράφω τὴν πορείαν τῶν μορφῶν τοῦ σχετικισμοῦ, τοῦ κριτικισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, αἱ ὁποῖαι πανεπιστημιακῶς καὶ κοινωνικῶς, γνωσιοθεωρητικῶς καὶ πολιτικῶς εἰς ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ ὑπὸ ὀρισμένα περιστατικά δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εἰς ἄλλας μορφὰς τοῦ absolutismus. Ἐπίσης ἐνταῦθα ἰσχύει: «Ὅ,τι κανεὶς ἐκδιώκει ἐκ τῆς ἐμπροσθίας θύρας μὲ οἶστρον, ἐνθουσιασμόν, θόρυβον καὶ ἐπιχειρήματα, αὐτὸ συγχρόνως εἰσχωρεῖ κρυφίως καὶ ἀθουρῦβως ἐκ τῆς ὀπισθίας θύρας. Ὑπάρχει «στυλ» τοῦ σκέπτεσθαι, τοῦ ἀποδεικνύνειν δι' ἐπιχειρημάτων, τὸ ὁποῖον ἐνωρίτερον ἢ βραδύτερον, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐπεκτείνεται ἐκ τοῦ πανεπιστημίου πρὸς τὴν κοινωνίαν, ἐπιβάλλεται καὶ διατυποῦται ὡς ἐξῆς: Τί εἶναι ἀλήθεια; Ἡ ἀλήθεια εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀπρόσιτος. Ἡ ἀσφαλὴς γνώσις εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνεφικτος. Πρέπει νὰ ἀσκή κανεὶς κριτικὴν δι' ὅλα, πρέπει νὰ ἀποδεικνύη κανεὶς κάθε τι ὡς ψευδές. Τοιουτοτρόπως προκύπτει ἐκ τοῦ κριτικισμοῦ ἡ ὑπαγόρευσις τῆς κριτικῆς, ἐκ τοῦ σχετικισμοῦ ἡ ἀξίωσις τοῦ ἀπολύτου, ἐκ τοῦ διαψεύδειν πάλιν τὸ ἐπαληθεῖν.

Διὰ τοὺς σκεπτικοὺς ἄς εἶναι εἰς τὸ ἄλμπουμ (τῶν αὐτογράφων) τῶν φιλοξενουμένων γεγραμμένον: Ὁ ἄνθρωπος δὲν ζῆ μόνον ἐκ τῆς σκέψεως (=ἀμφιβολίας). Ὅστις εἶναι βέβαιος διὰ τὴν ἀμφιβολίαν του, αὐτὸς ἀκριβῶς μὲ τὴν βεβαιότητά του ταύτην ἔχει ἤδη ὑπερικήσει τὴν σκέψιν του.

Ὅστις γνωρίζει, ὅτι κάθε τι εἶναι σχετικόν, αὐτὸς γνωρίζει αὐτὸ τόσο πολὺ, ὥστε νὰ δύναται νὰ διατηρῇ ὀρθίαν τὴν θέσιν του. «Τὸ πᾶν» ἢ «οὐδὲν» ὄχι μόνον παρουσιάζει μίαν συνολικὴν (λογικὴν) κρίσιν, ἀλλὰ καὶ ἐγείρει τὴν ἀξίωσιν —εἰς τὴν περίπτωσιν μας ἐννοεῖται κατὰ τρόπον ἀνεπίτρεπτον καὶ ἐχθρικὸν πρὸς τὸ σύστημα— τοῦ ἀπολύτου χαρακτῆρος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀγνωστικιστὴν, ὅστις γνωρίζει ὅτι οὐδὲν γνωρίζει ἢ οὐδὲν ὑπερβατικὸν γνωρίζει, οὗτος δύναται νὰ κατανοῇ αὐτὸ εἴτε σωκρατικῶς, εἴτε ἀλαζονικῶς. Ἐὰν τὸ κατανοῇ σωκρατικῶς, τότε ἐκφράζει τὴν ἀναγκαίαν εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους περίσκεψιν. Εἰς τὴν ἄλλην ὁμως περίπτωσιν προβάλλεται ἡ ἀξίωσις ὑψηλοτέρας γνώσεως, διὰ νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ γνώσις. Ἄλλ' ὁ ἀποκλεισμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι δικαιολογημένος. Ὅταν δύναμαι νὰ τὸν δικαιολογῶ, τότε δὲν εἶμαι πλέον ἀγνωστικιστής. Ὅταν δὲν δύναμαι νὰ θεμελιώσω τὸν ἀποκλεισμὸν αὐτόν, τότε ὡσαύτως δὲν δύναμαι κατὰ ἀγνωστικιστικὸν τρόπον νὰ ἀποκρούω τὸ ὑπερβατικὸν ἐπὶ λογικοῦ ἐπιπέδου. Ἐξ ἐπόψεως στρατηγικῆς καὶ πρακτικῆς εἶναι δυνατὸν ὁ τρόπος προβολῆς τοῦ ἀγνωστικισμοῦ νὰ παρουσιάσῃ ἐπιδειξίότητα. Ἀλλὰ τὸ ὑπερβατικὸν ἀναγκαστικῶς ὀδηγεῖ εἰς τὸ τέλος εἰς ἓν «ὑπὲρ» ἢ «ἐναντίον». Μήπως μία εὐρύτητα ἀγνωστικιστικῆς κοινωνία τῆς σήμερον δὲν παριστᾷ τὸ συνεπέστατον

ἀποτέλεσμα ὀρισμένων φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν, πρὸ παντὸς τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰῶνος;

Ἐπιστήμη εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας! Τί χρειάζεται ἡ σημερινὴ κοινωνία; Ὑπενθυμίζω τὰς ἀπόψεις μου: Ἡ κατάστασις τῆς δυτικῆς κοινωνίας ἐξ ἐπόψεως ἱστορίας τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀλήθεια θὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ. Τὸ Πνεῦμα θὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ.

4. Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Θεολογίας.

Ἡ Θεολογία ὡς ἀνθρωπίνη κοινωνικὴ ἢ πνευματικὴ ἐπιστήμη πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ὑπὸ τὰς ἑως τώρα μνημονευθείσας ἀπόψεις. Αὕτη σχετίζεται ἀναγκαιῶς πρὸς τὸν ἀνθρώπον, πρὸς τὴν πράξιν. Ἡ κοινωνικὴ αὕτη σημασία, αὐτὸ τὸ μέσον βελτιώσεως προφυλάσσουν εὐκολώτερον ἐκ τῆς καθαρᾶς θεᾶς τῶν νεφῶν καὶ ἐκ τῆς ὑπερέτρου θεωρίας. Τοιοῦτοτρόπως δύναται ὁ πολὺ ἐφθαρμένος «πύργος ἐξ ἐλεφαντοστοῦ» νὰ παραχωρηθῇ προτιμότερον εἰς ἄλλους. Τὸ κριτήριον τοῦ Χριστιανισμοῦ εὐρίσκεται εἰς τὴν «ἐνανθρώπησιν». Εἰς τὴν παροῦσαν φάσιν τῆς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία ταλαντεύεται ὡς ἐκκρεμὲς μεταξὺ μιᾶς θεοποιήσεως τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς διαβολοποιήσεώς της, ἡ «ἐνανθρώπησις» αὕτη δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς μίαν ὠφέλιμον καὶ ὡσαύτως μακροπροθέσμως θετικὴν λύσιν καὶ νὰ εὐνοήσῃ μίαν μέσσην ὁδὸν μεταξὺ ἐνὸς καθαροῦ rationalismus καὶ ἐνὸς καθαροῦ emotionalismus. Ἀκριβῶς ἐνώπιον τοῦ ἐξ ὄλων τῶν πλευρῶν διαπιστουμένου μετὰ λύτης ἐλλείμματος εἰς ἀξίαν καὶ νόημα, ὁ ἀξιολογικὸς προσανατολισμὸς καὶ ἡ σύνδεσις μετ' ἀξιῶν πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ ὡς προνόμιον τῆς Θεολογίας. Ἄς ἀναλογισθῇ τις τὴν συζήτησιν διὰ τὰς θεμελιώδεις ἀξίας.

Ἡ Θεολογία κατηγορεῖται ἐνίοτε ὡς ἀνωφελής. Ἐπ' αὐτοῦ δύναται νὰ λεχθῇ: πρῶτον μετὰ δυσκολίας δύναται κανεὶς νὰ καθορίσῃ τί σημαίνει ἀνωφελὲς ὁρώμενον ἐξ ἐπόψεως τόσον τῶν ἐν τῷ παρόντι, ὅσον καὶ τῶν μονίμων (διαρκῶν) κοινωνικῶν ἀναγκῶν· δεύτερον πολλὰ τῶν μεγάλων, σπουδαίων διὰ τὴν κοινωνίαν καὶ προοδευτικῶν ἀνακαλύψεων ἐγενήθησαν ἀκριβῶς ἐκ τῆς λεγομένης «ἀνωφελοῦς ἐρεύνης»· τρίτον αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἐρεύνης ὑπάρχει εἰς πᾶσαν (πανεπιστημιακὴν) σχολήν. Ἀπὸ τοιαύτης σκοπιᾶς δύναται νὰ ὑπάρχουν εἰς τὰς Θεολογικὰς Σχολὰς ἢ διὰ τὴν κοινωνίαν ὠφέλιμος ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία (ἀναμφιβόλως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπαρξίν, τὸν προσανατολισμὸν, τὸ νόημα καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου), ὅπως ἐπίσης ἢ τρόπον τινὰ ἀνωφελής. Δι' αὐτὸ οὐδεμία (πανεπιστημιακὴ) σχολὴ δύναται καὶ πρέπει νὰ θέλῃ νὰ κάμῃ ὑποδείξεις εἰς τὴν ἄλλην, οὐδὲν κόμμα, οὐδεμία πολιτικὴ, οὐδὲν κράτος πρέπει νὰ θέλῃ νὰ ὑπαγορεύῃ εἰς μίαν σχολήν, εἰς ἐν πανεπιστήμιον τί εἶναι ὠφέλιμον ἢ ἀνωφελές. Δὲν θέλομεν αὐτό, τὸ ὁποῖον ἀναμφιβόλως συμβαίνει εἰς τὰς «κλαϊκὰς δημοκρατίας», δηλαδὴ τὸ κόμμα νὰ καθορίζῃ λεπτομερῶς τὸ περι-

χόμενον τῆς ἐρέυνης καὶ τῆς διδασκαλίας. Ἡ αὐτονομία ἐνὸς πανεπιστημίου, μιᾶς σχολῆς, τὸ θεμελιώδες αἶτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς δύνανται νὰ προφυλάσσουν ἐξ ὑπερβάσεων (ἢ ἐπεμβάσεων) καὶ ἐξ ἐσφαλμένων ἐξελίξεων.

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ θὰ μεριμνᾷ διὰ τὰς καλὰς ἐπαφὰς πρὸς ἄλλας Σχολὰς, διὰ τὰς συναντήσεις καὶ τὴν συνεργασίαν ἐντὸς τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν. Παρόμοιον ἰσχύει ἔναντι τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς. Καὶ αἱ ἀπόψεις αὗται λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ παραθεωρῶνται κατὰ τὴν ὑπόμνησιν τῆς σημασίας μιᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς τῆς σχέσεις.

Αἱ Θεολογικαὶ Σχολαὶ θὰ ἠδύναντο καὶ θὰ ἔπρεπεν ἴσως ἀκόμη συχνότερον καὶ εὐστοχότερον διὰ τῶν μελῶν των, τῶν ἐκπροσώπων των, τῶν εἰδικῶν προσώπων των νὰ ἐμφανίζωνται μὲ ἀγωνιστικὸν φρόνημα εἰς τὴν δημοσιότητα χάριν τοῦ κοινοῦ, ἵνα τοῦτο διαφωτίζεται διὰ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς ἐπίκαιρα καὶ σημαντικὰ προβλήματα. Τὸ ὑπάρχον πνευματικὸν δυναμικὸν θὰ ἔπρεπε νὰ δραστηριοποιηθῆ καὶ νὰ συντονισθῆ, διὰ νὰ μετάσχη ἰσχυρότερον τοῦ ἔργου τῆς διαμορφώσεως τῆς κοινῆς γνώμης ἐντὸς τῆς κοινωνίας. Ἡ Θεολογία δὲν πρέπει νὰ παραχωρῆ τὸ ἔργον αὐτὸ μόνον εἰς ἄλλους ἐπιστήμονας τῆς κοινωνίας· πρέπει ὁλονὲν καὶ σαφέστερον νὰ ἀποκτήσῃ συνείδησιν τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς δυνάμεώς τῆς ἐντὸς τῆς δημοσίας ζωῆς. Φυσικῶς ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ὑποζυγίου εἰς μίαν ἰδεολογίαν ἢ κομματικὴν πολιτικὴν.

Αἱ Σχολαί, τὰ Πανεπιστήμια παρουσιάζουν ἐν συστατικὸν στοιχεῖον τῆς κοινωνίας, τῆς πολιτείας, τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὴν ὀλοκλήρωσιν των. Ἡ προβληματικότης τῆς νομιμότητος τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν (κατ' ἀρχὴν πασῶν τῶν σχολῶν) κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ θεωρῆται ὡς κάτι ἐκτὸς συζητήσεως. Δι' αὐτὸ ἔχι ὀλιγώτερον, ἀλλ' ὡσαύτως μὲν περισσότερον παρὰ αἱ ἄλλαι ἐπιστημονικαὶ εἰδικότητες, ἡ Θεολογία χρειάζεται ὡσαύτως στρατηγικὴν δικαιοσύνην. Ἡ ὀρησκεία καὶ ἡ Θεολογία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἰδιωτικὴ ὑπόθεσις, τ.ἔ. μὲ ἄλλους λόγους· ἔχουν κοινωνικὴν σπουδαιότητα. Καὶ τοῦτο ἴσως συμβαίνει ἀκριβῶς κατὰ τὸ πλεῖστον τότε καὶ ἐκεῖ, ὅταν καὶ ὅπου ἡ Θεολογία ἐπιβάλλει βιαίως καὶ ἐρμηνεύει ἐν ἐναλλακτικὸν («στύλ») ζωῆς, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς σήμερον προκαλεῖ ἐρωτήματα πρὸ πάντων εἰς τὴν νεότητα, εἰδικῶς εἰς τὴν ἀκαδημαϊκὴν νεότητα.

5. Συμπέρασμα.

Ὁ Κάντ εἰς τὸ ἔργον του «Φιλοσοφία ἐν κοσμοπολιτικῇ προθέσει» θέτει τὰ ἐρωτήματα:

1. Τί δύναμαι νὰ γνωρίζω;
2. Τί ὀφείλω νὰ πράττω;

3. Τί μοῦ ἐπιτρέπεται νά ἐλπίζω;

4. Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος;

Ἐποκλίνων ἐκ τῶν ἀπαντήσεων τοῦ Κάντ θά ἤθελον —κάπως γενικεύων καί συνοψίζων— νά εἶπω:

Ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος «Τί δύναμαι νά γνωρίζω;» ἀπαντᾷ τὸ Πανεπιστήμιον. Ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος «Τί ὀφείλω νά πράττω;» ἀπαντᾷ τὸ Κράτος. Ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος «Τί μοῦ ἐπιτρέπεται νά ἐλπίζω;» ἀπαντοῦν ἡ Ἐκκλησία, ἡ Ἐκκλησία, ἡ Θεολογία.

Οὐδεὶς πρέπει νά ἐπεμβαίνει εἰς τὴν περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον αὐτόνομον περιοχὴν τοῦ ἄλλου. Ἄλλ' ἐκάστη περιοχὴ ἔχει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀναφορὰς καί σχέσεις πρὸς τὴν ἄλλην.

Ὅταν τὸ Πανεπιστήμιον ἀρκῆται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ἀπάντησιν τοῦ ἐρωτήματος: «Τί δύναμαι νά γνωρίζω;», τότε ὑφίσταται ὀρισμένος κίνδυνος τοῦ Ὀρθολογισμοῦ· τότε τὸ Πανεπιστήμιον παραβλέπει, ὅτι εἶναι συνυπεύθυνον διὰ τὸ ἐπάγγελμα, τὴν κοινωνίαν, τὸ κράτος καὶ τὴν ἱστορίαν· τότε δίδει ἴσως μικρὰν προσοχὴν εἰς τὰς συνολικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ὄντος· τότε ὑφίσταται ὁ κίνδυνος τῆς παραμελήσεως τῆς μορφωτικῆς του λειτουργίας.

Ὅταν τὸ Κράτος, «τὸ δημόσιο χέρι» ἀσχολῆται ἀποκλειστικῶς μὲ τὸ ἐρώτημα «τί ὀφείλω νά πράττω;», τότε τοῦλάχιστον ἐν μέρει ὑπόκειται εἰς τὸν κίνδυνον ἐνὸς καθαρῶς πραγματιστικοῦ ἐνεργεῖν· τότε θά ἡδύνατο νά παραβλέψῃ τὸ ἀναγκαῖον πρωτεῖον μιᾶς εἰδικῆς, μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀποφάσεως ἐναντι μιᾶς καθαρῶς πολιτικῆς (π.χ. ἐν σχέσει πρὸς τὴν πολιτικὴν τῆς ἐρεῦνης)· τότε ἐκδηλοῦνται ἐνέργειαι καὶ πολιτικολογίαι μυωπικῶς καὶ βραχυπροθέσμως ἀποβλέπουσαι εἰς τὰς προσεχεῖς ἐκλογὰς καὶ εἰς τὰς ψήφους τῶν ἐκλογέων, χωρὶς νά ἐξετάζωνται ἱκανοποιητικῶς τὰ μακροχρόνια καὶ κύρια ἀνθρώπινα καὶ ὑπαρξιακὰ προβλήματα, αἱ ἀγωνίαι καὶ αἱ ἐλπίδες.

Ὅταν ἡ Ἐκκλησία, ὅταν ἡ Ἐκκλησία θά ἔστρεφε τὸ ἐρώτημα «τί μοῦ ἐπιτρέπεται νά ἐλπίζω;» μονομερῶς εἰς τὸ Ἐπέκεινα, τότε θά παρημέλει τὴν κοινωνικὴν τῆς ἀποστολὴν· ὅταν αὕτη θά ἀπέθετε τὰς ἐλπίδας τῆς μονομερῶς (ὑπερβολικῶς) εἰς τὸ Κράτος, εἰς τὸν κόσμον, εἰς τὸ ἔμμονον (ἐνδοκοσμικό, Immanenz), τότε θά ἐξεπλήρωνε πολὺ ὀλίγον τὴν οὐσιώδη ἀποστολὴν τῆς νά δεικνύῃ τὴν ὁδόν, νά βοηθῇ εἰς τὸν προσανατολισμόν, πρὸ πάντων νά μεσιτεύῃ τὴν μετάδοσιν νοήματος καὶ ἀξιών. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Θεολογία πρέπει ποτὲ νά μὴ ἀποζευγνύουν ἐξ ὀλοκλήρου τὰς ἐλπίδας τῶν ἐκ τῆς γνώσεως, ἐκ τῶν πανεπιστημίων, διὰ νά μὴ ὑπόκεινται εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ irrationalismus καὶ τοῦ φανατισμοῦ, διὰ νά ἀναγνωρίζουν τὰς ἐπιστήμας, τὰς φυσικὰς καὶ τὰς καθ' ἑκαστον ἐπιστήμας εἰς τὴν ἰδιαιτέραν ἀξίαν καὶ αὐτονομίαν τῶν,

διὰ τὰ ἐκτιμοῦν ὀρθῶς τὴν ἐπιστημονικὴν καλλιέργειαν καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, ἐπίσης καὶ αὐτῶν τῶν θεολόγων, χωρὶς ἐννοεῖται τὰ ὑποκύπτουν δι' αὐτοῦ εἰς τὴν γνωστικὴν διδασκαλίαν καὶ τὸν γνωστικὸν κίνδυνον, ὡς ἐὰν ἡ γνώσις μόνη θὰ ἠδύνατο τὰ λύσει πάντα τὰ προβλήματα καὶ τὰ προσκομίσει τὴν αὐτολύτρωσιν.

Ἐκκλησία, Κράτος, Πανεπιστήμιον. Εἶναι ἀνάλογον διὰ τὴν παλαιὰν ἐποχὴν τὰ ἀναφέρωμεν τὴν τριάδα Ἱερουσαλήμ, Ρώμη καὶ Ἀθῆναι — religio, res publica, scientia. Τὰ μνημονευθέντα τρία ἐρωτήματα, οἱ τρεῖς θεσμοὶ σχετίζονται πρὸς τὸ τέταρτον ἐρώτημα: «τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος;». Ποῖος πηδαλιουχεῖ τὸν ἄνθρωπον; Tres faciunt collegium; tres «facient» hominem: Οἱ τρεῖς δημιουργοῦν συναρχίαν· τὰ τρία οἰκοδομοῦν τὸν ἄνθρωπον.